

fordítpista /Vác/ 'köpönyegforgató személy'.

Ellentétes jelentéstartalommal alakult:

kakukkferkó /Kiskunság/ 'hallgató, szűkszavú ember'.

Szellemi tulajdonságokra főleg negatív példákat találunk:

bohómisi /Kk.félegyháza/, keszegferke

kukamatyi /SzegSz/, máléjankó /Hódmezővásárhely/,

mulyaperzsi /Székelyföld/ jelentése egyértelmű.

Vagyoni állapotra utal:

magajöttjános /Kiskunság/ 'idegenből egyedül, vagyonatlanul érkezett és letelepedett férfi'.

Kedvelt tevékenység pl. valamilyen szenvedély megnevezése

metaforával: bélpeli 'nagy étvágyú, sokat evő ember'.

Morfológiai és jelentéstani megközelítésem csak kettő a tájszavak sokrétű elemzési lehetőségei közül. Dolgozatom tervezett folytatásában szeretném áttekinteni az egyéb név alapú /földrajzi név, népnév/ tájszavakat a köznyelvben levő hasonlókkal együtt. A téma várható nyelv- és kultúrtörténeti hozadéka bizonyára a nyelvlélektan és a néprajz számára sem lesz haszon nélkül való.

Vitányi Borbála

Néprajz és helynévkutatás

1. Névtudomány és néptudomány, vagyis névtan és néprajz szorosan összekapcsolódik, kölcsönösen egymásra utalt tudomány. A névtannak tárgya a név, célja a névvilág megismerése, a néprajznak tárgya a népi kultúra és célja a népi kultúra törvényszerűségeinek bemutatása. Ehhez csak egy adalék a név, igaz, fontos és sok esetben nélkülözhetetlen adalék. A néprajznak tehát segédtudománya a névtan, viszont a névtan is meríthet a néprajzi törvényszerűségekből, hiszen végső soron a nevek élete a nép életével szorosan összefonódik. Egy néprajzi módszertani tankönyvhöz (ha ilyen lenne), elengedhetetlen lenne névtani fejezet megírása. Erre eddig nem akadt vál-

lalkozó. Viszont a nyelvészek és a néprajzosok között már a kezdetektől fogva szoros és gyümölcsöző az együttműködés, azért mindkét részről időről-időre fölbukkannak közös elgondolások, elemzési kísérletek. Ennek az interdiszciplinaritásnak a csirái már jóval megelőzték a mai divatos tudományhatár-eltolódást, tudományközi együttműködést.

Tanulmányomban a névvilágnak csak egyik szeletét, a helynévanyagot (földrajzinév-anyagot) tárgyalom, tervem szerint egyszerre mindkét tudomány szemszögéből a törvényszerűségeket keresve; valamint a nyelvészek által összegyűjtött tekintélyes névanyag néprajzi vallatóra fogásának néhány új módszerét, eljárását is be szeretném mutatni.

2. A történészek számára Kristó Gyula tömören összefoglalta a helynévtan tudnivalóit (A történelem segédtudományai. Szerk.: Kállay István. Bp. 1986.² 317-23), ám ezek a tudnivalók a néprajzkutató számára - bár ő is történeti tudományt művel - nem elegendőek. A Magyar Néprajzi Lexikonban Bárh János három témánkhöz tartozó meghatározás szerzője: földrajzi név (helynév), helységnév (falunév) és dőlőnév. Bárh írja: "A földrajzi név tudományos jelentősége abban áll, hogy fontos adatai lehetnek a történeti földrajznak, a település-, művelődés- és agrártörténetnek, valamint a nyelvtudománynak és a néprajznak. A földrajzi név elemzésével sokat tudhatunk meg egy-egy terület régi természeti viszonyairól: növényzetéről, állatvilágáról, vizeiről; egykori birtokosairól, birtoklási rendjéről, határhasználati formájáról, termeléséről; elpusztult településeiről; régi lakosságának nemzetiségéről, társadalmi viszonyairól." (MNL. 2/225.) Ez a felsorolás egyszerre talán túl sokat is ígér a földrajzi nevek felé forrásként, adatként forduló néprajzkutatónak. Föl kell azonban már az elején hívni a figyelmet, hogy a nevek mechanikus megfeleltetése a jelölttel (vagyis a denotátummal) sematikus eredményekhez, sőt tévedésekhez vezethet, mert a névfejlődésnek, a nevekkal való élésnek többé-kevésbé meghatározott törvényszerűségei vannak, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezenkívül a korábbi együttműködés eredményeként ma már körvonalazhatóak viszonylag biztosnak tűnő módszerek, amelyeket érdemes alkalmazni. A feladat tehát

az összegyűjtött, összegyűjthető névanyagnak a néprajzi meg-
szólaltatása a néprajzkutató részéről, illetve a névfejlődés,
névalakulás nyelvi szempontjainak néprajzi szempontokkal való
kiegészítése a nyelvész számára.

A néprajzkutatót általában az a veszély fenyegeti, hogy
egy-egy névadatból - ráadásul mai névadatból - egyenes bizonyí-
tékot von le valaminek (denotátumának) meglétére. A fő szabály
ebben az esetben az, hogy a név, a helynév csak egyetlen for-
rás, amelyhez további bizonyító értékű adatokat kell gyűjteni.
Lőrincze Lajos a kutatás elé a következő célt tűzte ki: "az el-
jövendő kutatásnak vizsgálnia kell tehát 1. a táj változását,
2. az ember (birtokos, lakosság) változását, 3. az ember és a
táj közti kapcsolat változását, mint a névváltozás okait, to-
vábbá ezeken belül a változások módjait és formáit: a név el-
múlását, a név hangalakjában bekövetkező változást, a jelentés-
változást, a jelölésváltozást stb." (Földrajzineveink élete. Bp.
1947. 23-4.)

3. A fentiek alapján a helynévkutatás, a helynevek "megszó-
laltatásának" nyelvészeti és néprajzi módszerében a következő
tényezőkre kell ügyelni.

1. Név és táj (jelölt, denonátum) szorosan együttél, továbbél.
Ez rendszerint akkor következik be, amikor egynyelvű lakosság
él huzamos ideig egy helyen, illetve a név kora, a terület
nagysága és a használók létszáma egyenes arányban van egy név
stabilitásával. A nagy vizek, nagy városok, települések neve
ez okból tekinthető stabilnak.

2. A név megmarad, a táj megváltozik. A nagy természetátalakí-
tás, illetve a lassú természetkihasználás következtében változ-
hat meg a táj. Ebben az esetben a régi nevek rendszerint tovább
élnek. Ugyancsak mesterséges beavatkozás a táj életébe például
a művelési módszerek radikális megváltozása, a tagosítás, a "ra-
cionalizálásnak" nevezett termelőszövetkezetesítés stb. Ez gyako-
ri törvényszerűség, de nem szabad kizárólagosan, sematikusan
kezelnit: lehet, hogy a táj-név között ilyen egyenes kapcsolat
nincs.

3. A név megmarad, a lakosság megváltozik. Egyes helyeken a tö-
rök kiűzése után megmaradtak törökös helynevek (pl. Törökkop-

pányban). A második világháború utáni lakosságcsere alkalmával a helynevek többsége fennmaradt, hiszen a régi neveket tövább éltető őslakosok is maradtak.

Mind a második, mind a harmadik esetben a néprajzkutató fölveheti a névörzés kapcsán a hagyomány, hagyományörzés gondolatát. A tradíció, a hagyomány ugyanis a néprajz legtöbbet emlegetett gondolata, a népi kultúra egyik alapösszetevője. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a nevek fennmaradásában sokat segít a kollektív emlékezet, az ősök, a dolgok viszonyításának stabil igénye, és valószínűleg a szóhagyomány megtartó ereje is. Szinte minden faluban tucatjával gyűjthetők történetek, helyi mondák (eredetmondák) a helynevekkel kapcsolatban.

4. A név a lakossággal együtt migrál, vándorol. Nem fő törvényszerűség, de előfordul. Ilyen eset talán a magyarországi Velence elnevezése, amelyet állítólag megalapítói, első telepesei hoztak magukkal Itáliából (FNESz. 2/749). Magam inkább látom ettől független metaforikus névadásnak. Ez azonban már jelölésétvitel, amely többnyire egymáshoz igen közel eső térszínek között történik.

5. Névpusztulás. Radikális gazdaság- és birtoklástörténeti változások, s a hagyomány nem kellően erős volta, valamint a szűk-ségtelenné válás eredményezheti a név elpusztulását, elfelejtését. A dűlőnevek pusztulását például a szövetkezetesítés hozta, részben ez ösztönözte a földrajzi nevek gyűjtésének országos mozgalmát. Most a reprivatizálásnál talán egyes helyeken ismét fölélednek a régi dűlőnevek.

6. Névelváltozás, népetimológiás torzulás. Gyakori jelenség, hogy meglazul a kapcsolat a táj és név között. Ilyenkor jönnek létre a torz formák, valamint a népetimológiás magyarázatok. A népetimológia gyakran nagyon tetszetős, ezért óvatosan kell az ilyen magyarázatokkal bánni, nehogy a naiv nyelvészkedés útjára lépjünk.

7. Új névalakulat, új lakosság. Teljes lakosságcsere, újbóli betelepedés, benépesülés esetén megszakadhat a névhagyomány, és új helynevek jöhetnek létre. Például új földrajzi nevek jöttek létre a török után ismét benépesülő alföldi tájakon. Az új

nevek esetében (ez a folyamat lényegében valahol mindig zajlik) a néprajzkutató a népi, hivatalos, irodalmi, tudományos (talán éppen néprajzi) névadást születése pillanatában ragadhatja meg. A népi névadás spontán folyamat, bár mindig egyéntől indul el, de közösségi elfogadtatás kell hozzá (mint a folklór minden "termékéhez", ahogy ezt az egyéniségkutató iskola megfogalmazta), s rendszerint szoros kapcsolatban van a denotátummal. Ide sorolhatók napjaink "beszélő helynevei", amelyek minden szociális és regionális közösségben elevenen teremtnének napjainkban is. Új névalakulatot természetesen a tudomány, így a néprajztudomány is hozhat. Ilyen pl. a Palócföld névalakulat, amelyről Filep Antal ezt írja: "a néprajzi irodalom nyomán kialakult fikatív tájfogalom" (Kósa László - Filep Antal: A magyar nép táj-történeti tagolódása. Bp. 1975. 156). Ezért is tekinthető jónak, hogy a palócokról most megjelent négykötetes monográfiának ez a címe: Palócok (szerk. Bakó Ferenc, Eger, 1989).

8. Két név él egymás mellett. Ritka jelenség, különösen nemzetiségi, kétnyelvű területen fordul elő. Valószínű, hogy sokáig nem tart a két név együttélése, valamelyik a belső kétnyelvűség, a diglosszia törvényszerűségének értelmében emelkedettebb, használtabb lesz. A kétnyelvűség sajátos esete a hetvenes évek felülvizsgálásainak nyelvi hatása: hivatalosan összevont faluneveket használtak (pl. Kerepestarcsa), de a hétköznapi beszédben pontosan megkülönböztették Kistarcsát és Kerepest.

9. Jelentésbővülés, a nevek poliszémiája. A név nemcsak az eredetileg jelölt, hanem a szomszédos területre is vonatkozik (Lőrincze terminusával: jelentéstágulás, i. m. 27). Gyakori jelenség, amikor a denotátumot nehéz megjelölni, ilyenkor a mellette lévő jól megjelölhető helynévvel helyettesítik. Ilyen poliszémia-jelenség még az is, amikor a névhasználók egymásnak ellentmondóan jelölik meg a táj határait, a név érvényességi körét.

10. Jelentésszűkülés. A jelentésbővüléssel párba állítható folyamat, amikor egy tájnak a neve egyre kisebb területre vonatkozik, s esetleg föl is számolódik.

11. Jelöléscsere. Két helynek a neve egymással felcserélődik.

A népnyelvi, néprajzi gyűjtés során sokszor tapasztalható jelenség, hogy az ősi tájnevek, dűlőnevek azonosítása egyre nagyobb gondot okoz. Először a mindennapi használatból kopnak ki (jelentésszűkülés), majd a ritka emlegetés miatt a fiatalok már meg sem tanulják, s ha főlemlegetik, gyakran összekeverik a régi neveket.

12. Névtelenség. A teljes névadási rendszerbe beletartozik az is, hogy a tájban akadnak névtelen térszínek.

13. Korlátozott névhasználat. Amikor a névhasználó, névértelmező használ csak egy nevet, akire vonatkoztatják, tagadja. Ilyennek tekinthetők a tudományos céllal adott nevek: Palócföld, Mattyócföld, Barkóság.

14. Kizárólagosan nyelvtörténeti névadat. Kristó Gyula szerint: "A helynév automatikusan nem datálja önmagát, a írásos formában való első előfordulása távolról sem azonos keletkezési, idejével" (i. m. 320). A másik fontos szabály: az egyszeri adatból sohasem rekonstruálható, hogy egyszeri előfordulás (hapex legomenon) vagy szociális érvényű alak az adott név.

15. Tematikus névanyag elemzése. Néprajzi szempontból legjobb módszer az, ha a névanyagot tematikusan és kronologikusan (esetleg földrajzilag) elrendezve fogjuk vallatóra. Ebből lehet kiolvasni névsűrűséget, történeti mélységet, esetleg változatokat. Az ilyen elemzésre a továbbiakban még hozok példát.

4. Az elemzési törvényszerűségek és módszerek figyelembevételé után a konkrét névtani-néprajzi elemzésekről, megközelítésekről szólok. Bár még nem jelent az egész országos területről a földrajzinév-gyűjtés, a már meglévő kötetek is sokat sejtetnek ezek néprajzi fölhasználásával kapcsolatban. Valószínű, hogy a "fehér foltok" eltűnése után az egész anyag egyszerre fog felértékelődni. A már megjelent köteteket a néprajztudomány képviselői mindig nagy lelkesedéssel üdvözölték, ismertették (pl. Balassa Iván, Gunda Béla), fölillantottak néhány felhasználási lehetőséget, ötletet, de a földrajzinév-gyűjtéseknek módszeres néprajzi hasznosítását kevesen alkalmazzák.

4. 1. A kevesek között meg kell említenem Viga Gyula munkásságát, aki két kisebb jelentőségű állatnak, a számárnak és a kecskének a néprajzát írta meg. Mindkét munkájában foglalkozik

az állatokra vonatkozó helynevekkel, kiegészítő adatként, bizonyítékként közli őket. Külön írást is szentelt a kecskével kapcsolatos helyneveknek (Helynévi adatok a magyar kecsketartáshoz. 227-37. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIX. Miskolc, 1980). Ebben a legkülönbözőbb névtani gyűjtésekből 229 kecskével kapcsolatos helynevet közöl a magyar nyelvterület egészéről. Véleménye szerint a nevek nagy száma, történeti mélysége már önmagában is azt bizonyítja, hogy korábban a kecsketartásnak nagyobb jelentősége volt. További következtetései:

- a kecske a magasabb térszínek állata;
 - korábban nem lehetett alkalmi állat, hanem a falu gazdasági rendszerébe beleilleszkedett (pl. Kecske-rét, Kecske-tarló);
 - havasi kecsketartásra utalnak egyes nevek (pl. Kecske-kosár);
 - barlangi állattartásra utalnak (pl. Kecskelyuk-barlang) stb.
- (Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon című kismonográfijára - Miskolc, 1981 - névtani szempontból már korábban főlhívtam a figyelmet: Névtani Értesítő, 1982. 7. szám 149-150.)

Viga Gyula a számartartásról szóló monografikus tanulmányában a források szűkös volta miatt kényszerült segítségül hívni a helyneveket; s itt is jó kiegészítő adatokkal szolgáltak a földrajzinév-gyűjtések (Számartartás Magyarországon. Ethnographia, 1982. 448-62).

4. 2. Takács Lajos Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon című könyvében a határnevek néprajzi megközelítésére tesz kísérletet (Bp. 1987. Ism: Balázs Géza, Magyar Nyelv, 1988. 365-8). A határköveket névvel látta el a nép, s a helynévanyagban a határban való temetés szokása is nyomon követhető.

4. 3. A különböző gyűjtésekben szép számmal találhatunk pálinkával kapcsolatos helyneveket. Ezek jórészt a múlt századi kisüstös korszak emlékei, illetve az eszázadi feketefőzés nyomai is kiolvashatók belőlük. Egyik munkámban megemlítettem a névanyag efféle vállalatásának lehetőségét (Balázs Géza: A magyar égetett szeszes italok története, terminológiája és néprajza. Kandidátusi értekezés, Bp. 1990. 123).

4. 4. A névanyag vállatóra fogásának egy érdekes kiegészítő módszerül kínálkozik a Magyar Néprajzi Atlasz már megje-

lent hat kötetének segítségül hívása (szerk. Barabás Jenő. Bp. 1987, 1989). Érdekes feladat lenne az egyes köznévi előfordulások, jelenségek és földrajzi elnevezések egymásra vetítése, bizonyára sok rejtett törvényszerűség bontakozna ki belőle.

5. Szólni kell még a névanyag néprajzi közlésének és vallatásának egy sajátos műfajáról, a hetvenes évektől nagy számban megjelenő táj-, város- és falumonográfiákról, amelyekben általában van nyelvésztől származó névtani, helynévtani kifejezés is. A néprajzkutatók a nyolcvanas évek elején már vitát is rendeztek ezekről a monográfiákról, ám ennek során a helynévkutatás ezen módját, értékét nem taglalták. A kép persze vegyes: a gyönyörű kiállítású Palócok című négykötetes monográfiában (i. m.) nincs névtani fejezet, másutt csak a földrajzi nevek listája található, ismét másutt már elemzés is. (Pl. Balassa Iván: Báránd földrajzi nevei. 147-65. In: Báránd története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván. Báránd, 1985. - Szabó Ferencné - Szabó István: Békés földrajzi nevei. 93-177. In: Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre. Békés, 1983. - Hévvi Sándor: Gyoma földrajzi nevei. 421-83. In: Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma, 1977. - Adamik Mihályné - Molnár Ambrus: Mezőberény határának története és helynevei. II/119-53. és Molnár Ambrus: A belterület története és helynevei. II/155-78. In: Mezőberény története. I-II. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény. 1973. stb.)

Összefoglalás: A hazai földrajzinév-publikáció teljessé válásával (amely várhatóan egy évtizeden belül bekövetkezik) tudományos jelentősége egyszeriben fölértékelődik. A mindennapi használat, a feldolgozás, a forrás-jelleg megköveteli a nyelvészeti-néprajzi módszerek összekapcsolását, s számos területen új lehetőséget, kutatási témát, bizonyító eljárást jelenthet a földrajzi név a néprajzkutató számára.

Balázs Géza